

Радянська минувшина і процес формування громадянського суспільства в сучасній Україні: принципи церковно-державних відносин

У статті автором здійснено комплексний ретроспективний аналіз основних принципів і тенденцій у сфері церковно-державних відносин у контексті визначення суті причинно-наслідкового зв'язку сучасних проблем державного будівництва із усталеними ідеологічними радянськими рудиментами, що є характерними для сучасного етапу розбудови українського суспільства.

Ключові слова: Церква, держава, влада, ідеологія, закон.

Різноманітні суспільно-політичні трансформації, що мають місце у процесі державотворення в нашій молодій країні, ставлять перед діячами політики, науки, культури, освіти на мистецтва ряд важливих і вкрай непростих питань. Первинними з них були й залишаються засадничі принципи, вектор руху самої країни, її цивілізаційний вибір та поступ. У світлі останніх подій, що змінили погляд багатьох людей в Україні (і навіть цілої світової спільноти) на Українську Державу перед нами знову актуалізується питання національної самосвідомості, самоідентичності та самодостатності. Саме на фоні складних соціальних випробувань та потрясінь зовсім по-іншому звучать звичні тези, на зразок, «патріотизм», «любов до Батьківщини», «громадянська позиція». Зрештою, зараз по-новому та зовсім по-іншому сприймається і роль Церкви у житті суспільства. Адже «пост-радянська» модель церковно-державних і державно-церковних відносин, що була (а, зрештою, і залишається) переповненою радянських ідеологічних «штампів» і принципів, як з'ясувалося, вже давно вичерпала себе. Справжня Українська Церква (не лишень за своєю назвою, але, перш за все, за суттю) постала в якості хоча й поза політичної, проте безкомпромісно патріотичної структури й організації, що перебуває на яскраво виражених продержавницьких позиціях. Природно, така активна громадянська позиція сподобалася далеко не всім учасникам сучасного політичного процесу, як в Україні так і за її межами. Адже, відхід від згаданих вище пострадянських ідеологем призвів до появи іншого, вельми впливового «гравця» в суспільно-політичних процесах – Церкви – яка володіє високим рівнем довіри і керується у своїй діяльності тими єван-

гельськими принципами, які не можна легко заперечити у процесі політичного дискурсу. Зрештою, складна політична ситуація та участь, роль і місце Церкви в таких процесах спричинили появу жвавого наукового інтересу до історичних фактів у питанні участі церковної структури у соціально-трансформаційних процесах.

Церква, існуючи у світі, привносить у нього свої власні, доволі специфічні, норми, правила, та принципи згідно яких вона й засновує і регулює християнське життя, відмінне від будь-якого іншого способу життя згідно самого свого влаштування. Зрештою, не варто забувати, що Церква і держава мають свої, окремі, сфери діяльності, особливі засоби і принципи, які, за своєю суттю, є незалежними одні від одних¹.

Варто зазначити, що саме питання про відносини Церкви і держави – це питання завжди доволі гостре, але й життєво та сутнісно важливе, оскільки реалії життя та суспільного розвитку не визначається ідеалістичними поглядами окремих осіб (або філософських напрямків чи то наукових шкіл) на ці відносини. Відомі місця зі Святого Писання, що відносяться до досліджуваного нами предмету, дають загальні, принципові вектори розвитку в дослідженнях цієї проблеми, проте вони, звичайно ж не є достатніми для того, щоб на їхній підставі створити єдину історіософськи вірну та богословськи цілісну систему, котра, загалом, могла б регулювати взаємини Церкви і держави. Причини наявності таких непростих підходів до вирішення цього питання полягають у тому в тому, що в різні історичні періоди й на різних теренах існували (а, зрештою, й існують) багато держав і кожна з них має свій індивідуальний, історично сформований характер, а Церква Христова – Єдина, й істотні підстави її життя і діяльності були й, упродовж багатьох століть, залишаються незмінними. Саме тому, у всій своїй повноті, жодна теорія чи то ідеалістична система не задовольнить потреби всіх держав, з різними політичними, соціальними, економічними системами керування².

Від Христа його учні не одержали чіткої та сформованої системи правил, які могли би визначати відношення Церкви до держави і навпаки. Христос, у своєму відомому повчанні навчав віддавати кесареви – кесареві, а Боже – Богові (Мф. 22: 21). Суть змісту цих слів, на думку проф. Павлова, полягає у тому, що для християн, понад їхніх обов'язків щодо держави, є їхні відносини з Богом, що складають особливу сферу моральних відносин, де панує винятково Закон Божий, а не людський, не державний. «Таким чином, усе християнське віровчення, і мораль, усе стосовне до християнського богошанування, священнодійства і внутрішньої

церковної дисципліни, наскільки вона впливає з природи самої Церкви і є необхідною для досягнення Церквою своєї мети – усе це знаходиться виключно у віданні церковної влади. Держава не є компетентною в таких справах»³.

Церква існує у світі, але, згідно відомої біблійної тези, вона не від світу (Ін. 15: 19), тому Церква, звичайно ж, не є «державою» в державі. Хоча, водночас, Церква – це спільнота людей, об'єднаних православною вірою, Законом Божим, священноначалієм і Таїнствами⁴. Сфера її діяльності знаходиться, перш за все, у церковній проповіді (продовження Євангельського Благовістя) і турботі про чистоту віри та моральності; звершенні необхідних таїнств і богослужінь; керуванні органами церковної влади (єпископами, соборами, церковними установами); реалізації дисциплінарних постанов (які поширюються як на духовенство так і на мирян) відповідно до норм канонічного права; здійснення церковного суду по фактах порушення церковного порядку; постійна турбота про церковне майно. Загалом, ми змушені визнати, що особливості ієрархічної структури Православної Церкви необхідно враховувати для того, щоб не порушувати внутрішньоцерковну субординацію⁵. Таким сином, уся догматична, канонічна, адміністративна і духовна галузі церковного життя повинні знаходитися в юрисдикції самої Церкви. Всі інші – політична, економічна, адміністративна сторони життя суспільства в кожній, окремо взятій країні, належать самій державі.

Загалом, ми змушені визнати, що християнська свідомість не сприймає багатьох зовнішніх обмежень, оскільки не бачить в них можливості досягнення головної мети людського життя – спасіння душі⁶.

Господь Ісус Христос, Владика неба і землі, у Своєму земному житті підкорявся земному порядкуві, корився і носіям державної влади. У своїх словах Пилату: «Ти не мав би наді Ною ніякої влади, якби не було дано тобі понад» (Ін. 19: 11), Ісус Христос показав йому Небесне джерело всякої земної влади, додавши також, що кесарева – кесареві, Боже – Богові (Мф. 22: 21). Апостол Павло ясно говорить, що немає влади не від Бога (Рим. 12: 1 – 7; 1 Пет. 2: 13 – 16; 1 Тим. 2: 2). Різниця між Церквою і державою полягає у тому, що Церква була створена Христом безпосередньо, як Його Царство не від світу цього, а держава була дарована Богом, як життєвий лад у світовій історії. Церква одна і єдина, і вона належить її Творцеві, держав же в історії багато, і вони різноманітні по своїх політичних, соціальних, економічних рисах. Природа Церкви відмінна від природи держави. Для досягнення своїх

цілей Церква прибігає до релігійних і моральних засобів, а держава може застосовувати і фізичне насильство, коли вважатиме його потрібним⁷.

Канони церковні, щоб уникнути змішання церковних і державних справ, вимагають того, щоб у справах церковне і цивільних було повне розуміння того, що є Боже і що є кесарево. Так, 84-і правила Св. Апостолів вимагає від священнослужителів поважного відношення до влади (*«Якщо хтось вчинить прикрість цареві або князеві несправедливо, – нехай несе покарання»*)⁸, а Апостольські правила 81-ше і 83-тє забороняють сполучення, тобто виконання тією самою особою, посад цивільних і церковних, тому що справа Божа повинна здійснюватися окремо і незалежно від дій влади цивільної, як розділені, власне, справи Божі і справи кесаря⁹.

Так, 6-те правило Св. Апостолів ясно вказує, що ні єпископ, ні священник або диякон, як воїни Христові, не повинні займатися ніякими світськими справами, що не поєднуються з їх духовною службою в Церкві¹⁰.

Як духовна влада Церкви має своє божественне походження, так і законна державна влада в громадянському суспільстві має джерело свого існування від Бога, і вона має свої права (Рим. 13: 1, 2, 4). Слова Спасителя «кесарево – кесареві і Боже – Богові» (Мф. 22: 21) ясно виражають розходження духовних і цивільних прав і обов'язків Церкви і держави. Якщо ж держава вторгається в духовну область і діє при цьому не згідно з духом і вченням Церкви, то віруючим в Христа залишається тільки страждати, що вони і робили в перші три століття після заснування християнської Церкви і до тієї епохи поки Церква не з'єдналася з державою при імператорі Костянтині Великому. З цього часу, фактично, і виникло питання про взаємини Церкви і держави.

Церква, на відміну від держави, керується тим, що вона має свої особливі цілі, може здійснювати їх своїми засобами; шляхи її не є однорідними зі шляхами держави, вона може розвиватися і без визнання її державою. Знаходячись у союзі з державою, Церква підкоряється їй у зовнішньому своєму становищі, у політичних і цивільних правах, але своє внутрішнє право, свою внутрішню організацію вона виробляє самостійно і може здійснювати це право, як здійснювала в перші три століття своєї історії без визнання з боку держави. Будучи по своїй природі різними, Церква і держава, проте, можуть співіснувати поруч, у союзі один з одним, не знищуючи своєї незалежності¹¹.

Відомий принцип, що був запропонований самим Ісусом Христом, згідно з яким кесареві належить віддавати тільки те, що ке-

сареве, а Боже потрібно віддавати Богові (Мф. 22:16-21), вказує на те, що Господь цілком відокремив духовно-релігійні справи від цивільних, внутрішній духовний розвиток і життя людини постає цілком відокремленим від світських елементів та складових буття людини в суспільстві.

Проте, які біблійні принципи нам належить розглядати саме як основоположні принципи та засадничі підходи, піддавалися, зазвичай, нищівній критиці. Не був винятком, у цьому контексті, і радянський період. Саме тому намагання «швидко перебудуватися» та позбутися ідеологічних рудиментів сприймалося багатьма ідеалістами того часу, як єдино правильна і цілком ситуативно вмотивована позиція.

Зрештою, у процесі наукового дослідження питання впливу радянської ідеологічної системи на процес сучасного соціального та суспільного розвитку незалежної Української Держави, ми, мимоволі, стикаємося зі значною кількістю проблем найрізноманітнішого роду. Загалом, ми погоджуємося із проф. В.Шевченком, який стверджує, що «з вікопомного 1991, року проголошення Україною державної незалежності, розпочався якісно інший, без перебільшення епохальний період її розвитку. Заповітна мрія багатьох поколінь українців жити в незалежній Вітчизні нарешті набула реальних обрисів, які в пострадянській свідомості мільйонного загалу громадян України асоціювалися з віками плеканими надіями на загальнонаціональний мир, злагоду, добробут та щастя. Властиво ейфорією цих почуттів, нехай частково, була просякнута атмосфера суспільно-політичного життя вже в другій половині 80-х, а поготів – на початку 90-х років ХХ ст., коли Україна вступила в період кардинальних і всеохоплюючих змін»¹².

У такій всеохоплюючій суспільній ейфорії, звичайно, не було місця значним раціональним і продуманим державницьким крокам, натомість були присутні (що, зрештою, завжди притаманне різноманітним формам суспільного протистояння) радикальні гасла та заклики, що також знаходили значну кількість прихильників. Проблема цього протистояння полягала в тому, що радянська (тоталітарна за своєю суттю) державна управлінська система впродовж семи десятиліть, фактично, не сприймала жодних альтернативних ідей, аналогічної моделі розвитку суспільства загалом та кожної особистості зокрема. Радянська ідеологічна машина наполягала, що «перемога соціалізму в нашій країні, утвердження в радянському суспільстві гуманістичних відносин і науково-матеріалістичного світогляду, торжество комуністичних ідей та ідеалів спричинили глибоку кризу ідеології

християнських та інших організацій, які існують і СРСР, зумовили неухильний занепад їх впливу і авторитету, різке зниження рівня релігійності населення»¹³. А, в свою чергу, релігійний світогляд – це завжди (де-факто) ідейна альтернатива і, до речі, альтернатива небезпечна для тоталітарної системи своєю опозиційністю та непримиренністю. Загалом, наслідки 70-літньої діяльності радянської номенклатури в Україні трагічні: мільйони людей знищено, решту – доведено до морального стану, який американський історик Д. Мейс назвав «синдром постгеноцидного суспільства»¹⁴. Зрештою, українське суспільство, яке у 1991 році здобуло довгоочікувану незалежність, отримало ситуацію, коли на чолі процесу державотворення знову опинилася самозвана еліта – колишня номенклатура, метою якої стала конвертація влади у власність й продовження безроздільного панування в Україні¹⁵.

Зрештою, для того, щоб зрозуміти, які сучасні процеси своєю першопричиною мають саме радянську минувшину, варто звернутися до історичного досвіду країн колишнього соціалістичного табору, які за доволі короткий час змогли пройти складний час переосмислення власної історії. В цьому контексті доволі цікаво виглядає судження М. Мариновича, у питанні пошуку нової парадигми розвитку Європи: «Наприкінці 1980-х років, коли європейський Схід натхненно скидав із себе комуністичну удавку, Європа Західна зацікавлено чекала від нього нового слова. Потреба у свіжій інтелектуальній «крові» була таки відчутна. Східна Європа, викрадена комуністичним Зевсом, нарешті повернулася додому, і від неї хотіли почути те, про що вона досі так голосно мовчала»¹⁶. Таке «мовчання» істориків, філософів і богословів є зрозумілим: неугодним, в принципі, не було місця у радянському науковому середовищі, яке, з об'єктивних причин, цілком і повністю було підпорядковане усталеним державним ідеологемам. Проте, як слушно зазначає М. Маринович згодом, «поза окремими винятками, Західна Європа почула переспіви того, що раніш казала сама ... після демократичної ейфорії, яку спричинили феєричні трансформації *annus mirabilis* (тобто «року чудес», 1989-го) з центру та сходу Європи почали долинати давноминулі ідеї (як от вузькоетнічний націоналізм), що тепер претендували на роль інтелектуальної панацеї світу, «занапащеного» лібералізмом... Стало очевидно, що Європа все ще неспроможна «дихати двома легенями», бо недавно ще «соціалістична» легеня – майже звапніла»¹⁷. Звичайно, що масштаб проблем (економічних, політичних, соціальних, духовно-інтелектуальних і т. д.), з якими стикнувся соціум країн колишнього соціалістичного табору виявився

набагато більшим, ніж вважали провідники антикомуністичних революцій та їхні близькі соратники.

Зрештою, масштаби проблеми стали очевидними на фоні глибинних проєвропейських рухів в українському соціумі: прагнучи «європейського життя», українське суспільство, як виявилось, вкладало в це поняття зовсім інше, ніж самі європейці, значення. Не менш проблемною сферою стала, також, і сфера духовного життя і свобод кожної людини т громадянина. Значна кількість наших співгромадян, які морально готові були вбачати у радянській ідеологічній моделі виняткову систему заборон і обмежень, зрештою, цілком неправильно зрозуміли принципи європейських цінностей, прав і свобод, що були витлумачені, як прихована (а, іноді, і не дуже) форма вседозволеності та сваволі.

Цікавою і, загалом, вірною, в даному контексті, є думка А.Киридон, яка вказує, що «Церква, як один із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства, що впродовж тривалого часу виконувала роль домінуючого духовного чинника, у ХХ столітті опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів Першої і Другої світових воєн, революційних потрясінь, репресивної політики тоталітарного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Нещадних руйнувань Церква як багатоскладова система з її віровченням, священством, церковної громадою, мистецько-культурним сегментом, зазнала як антипод комуністичної ідеології. Від 1917 р. і до кінця 1980-х рр. воєвничий державний атеїзм (від прямих фізичних репресій проти віруючих знищення релігійних споруд і святинь до науково подібного «викриття релігійного мракобісся») був однією із підвалин політики радянської держави та правлячої партії, одним із «фронтів» насадження марксистської ідеології, викорінення духовної національної традиції»¹⁸. Зрештою, як вірно зазначають В. Баран і В. Даниленко «... в умовах тоталітарної системи, що панувала в країні, всі сфери життя суспільства перебували під жорстким контролем влади».¹⁹

Такий, вельми своєрідний, проте тотальний і абсолютно безальтернативний, контроль державної влади за «інакомислячими» (до числа яких, природно, потрапляли й релігійні діячі) надавав комуністичному режимові не лишень всіх атрибутів тиранії та тоталітаризму, але й виявив його антилюдську суть. Придушення будь-якої альтернативи, соціальної і культурної ініціативи, виявлення активної громадянської позиції – все це доволі скоро перетворилося із «виняткового» у «звичне й повсякденне». Такий стан справ спричинив стрімкий розвиток повсюдного

(у всіх сферах суспільного життя) «атрофування» навиків і вміння мислити і переосмислювати запропоноване «по-іншому», відмежовано від усталених ідеологем і пропагандистських гасел. На даний час суспільство вкрай гостро відчуває нестачу нових ідей і підходів, як у внутрішній так і зовнішній політиці, а також не менш гостро відчувається, фактична, відсутність моральних авторитетів у соціумі, або ж, принаймні певної соціальної групи, яка могла б виконати роль «суспільного барометра» та лідера. Придушення свободи віросповідання, повсюдна «війна з релігією» і духовенством, як своєрідним «контрреволюційним елементом», тривале існування церковних інституцій у напівлегальному стані, призвели, фактично, до зникнення цілого авторитетного, інтелектуального, високоморального прошарку суспільства. Зникнення з сучасного громадського активу понять культури, моралі, відповідальності перед історією (як минувшиною так і майбутнім) – все це перетворило сучасні елітні групи на бездуховні політико-економічні «клуби за інтересами», переважно бізнесовими. В такій системі «ідейних координат», коли «все купується і все продається» наполягати і сподіватися на системний розвиток, як окремої особи так держави в цілому, не варто. Колишні радянські представники компартійної правлячої еліти (на всіх рівнях), змогли вельми скоро стати «новими демократами», проте старого способу мислення і власний світогляд, звичайно ж не змінили. На фоні цього стає очевидним, звідки в сучасній, абсолютно новій плеяді державних чиновників і управлінців таке категоричне неприйняття нової ролі Церкви в житті української держави. Висновок напрашується сам собою – радянські ідеологічні рудименти вельми важко подолати.

Таким чином ми можемо стверджувати, що наслідки діяльності більшовицької влади у сфері церковно-державних відносин не можна розглядати поза історичним контекстом, а також без урахування сучасної суспільно-політичної ситуації, адже чимало проблем і непорозумінь, що наявні в сьогоднішні є своєрідними пережитками більш ранніх ідейних та ідеологічних прорахунків та помилок. Загалом принципи церковно-державних відносин постають перед нами вельми складним та доволі суперечливим історико-канонічним і культурно-правовим комплексом, кожна зі складових частин якого не позбавлена власної специфіки.

¹ Канонічне право: навч. посібник / укл. свящ. М.Лагодич. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010, – С. 342.

² Цыпин В. прот. Церковь и её взаимоотношения с государством // Русская Православная Церковь и право: комментарий / Отв. ред. М. В. Ильчев. – М.: Издательство БЕК, 1999, – С. 15.

³ История Русской Православной Церкви в XX веке. Итоговый документ научно-практической конференции. Андреевский монастырь, Москва, 13-16 ноября 2002 г. //

Електронний ресурс: режим доступу <http://www.pravoslavie.ru/sobytia/istorrpckonf/index.htm>.

⁴ Канонічне право: навч. посібник / укл. свящ. М.Лагодич. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010, – С. 7.

⁵ Марк, єпископ Егорьевский. Церковный протокол. – М. Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2007, – С. 7.

⁶ Марк, єпископ Егорьевский. Церковный протокол. – М. Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2007, – С. 6.

⁷ Цыпин В. прот. Церковное право. Учебное пособие. – М., Изд-во МФТИ, 1996, – С. 15.

⁸ Марк, єпископ Егорьевский. Церковный протокол. – М. Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2007, – С. 7.

⁹ Книга Правил святых Апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, і Святих отців / переклад Чокалюк С.М., – К., 2008, – С. 21-22.

¹⁰ Цыпин В. прот. Церковное право. Учебное пособие. – М., Изд-во МФТИ, 1996, – С. 15.

¹¹ Цыпин В. прот. Церковное право. Учебное пособие. – М., Изд-во МФТИ, 1996, – С. 15.

¹² Шевченко В.В. Україна духовна: постаті, події, явища. – К.: Світ Знань, 2008. – С. 357.

¹³ Філоненко М.В. Соціальний ідеал – реальний і уявний. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 5.

¹⁴ Дорошко М. Номенклатура: верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / Микола Дорошко. – 2-ге вид., доп. – К.: Ніка-Центр, 2012, – С. 5.

¹⁵ Дорошко М. Номенклатура: верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / Микола Дорошко. – 2-ге вид., доп. – К.: Ніка-Центр, 2012, – С. 5.

¹⁶ Маринович М. У передчутті нової парадигми Європи // Наукові записки Українського Католицького Університету. Серія Філософія. Випуск 1. Число III, – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2012, – С. 69.

¹⁷ Маринович М. У передчутті нової парадигми Європи // Наукові записки Українського Католицького Університету. Серія Філософія. Випуск 1. Число III, – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2012, – С. 70.

¹⁸ Киридон А. Знекровлена Церква: руйнування культових споруд (1917-1939 рр.) // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К.: [Київська православна богословська академія], 2013. – Ч.1., – С. 297.

¹⁹ В.Баран, В.Даниленко. Пекуча правда історії: документи ГДА СБ України про діяльність радянських органів державної безпеки у 1939-1941 рр. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009, – С. 11.

